

Станіслав Келембет

ПОМ'ЯННИКИ (СИНОДИКИ) КНЯЗІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті проведено джерелознавчий аналіз двох надзвичайно важливих пам'яток з давньої історії Сіверщини – пом'яників (синодиків) князів Чернігівських. Доводиться, що відомий нам рукопис Любецького синодика було започатковано у 1751 р., хоча він і заснований на більш давньому протографі. Пом'яник Введенської церкви Києво-Печерської лаври (Введенсько-Печерський), започаткований у 1654 р., напевне, був копією втраченого чернігівського Єлецького синодика; він містить значно більше історичної інформації, ніж Любецький синодик. Ці пам'ятки, без перебільшення, є нашим основним джерелом з історії Сіверщини середини XIII – середини XIV століть.

Ключові слова: Любецький синодик, Єлецький синодик, Введенсько-Печерський пом'яник, архієпископ Філарет Гумілевський, єпископ Зосима Прокопович, великі та удільні князі Чернігівські, літописи.

Пом'яники, інакше синодики – це «книги, у котрі записувались імена померлих для церковного поминання їхніх душ за упокій». Слід зауважити, що термін «синодик» має також і два інших значення¹, а тому, в принципі, справедливою є думка, що для позначення книг з поминальними записами більш придатним є термін «пом'яник»². Тим не менш, надалі ми будемо використовувати обидва терміни паралельно, залежно від того, як саме пам'ятка зветься в історіографічній традиції (переважно там фігурують синодики). Відомі нам пом'яники-синодики, що містять імена давньоруських князів та інших представників знаті, є важливим різновидом історичних джерел, особливо у галузі історично-генеалогічних досліджень. Їхня цінність, порівняно з деякими іншими джерелами, зростає ще й тому, що через винятково важливе для середньовічної людини призначення – поминання душ померлих, – жодних свідомих вигадок чи авторських «реконструкцій» тут міститися не могло. Хоча зрозуміло, що дана специфіка зовсім не гарантує відсутності у пом'яниках чисто механічних, несвідомих помилок, що виникли в процесі неодноразового переписування та редагування їхніх текстів.

З синодиків-пом'яників, що збереглися до нашого часу, донедавна найвідомішим був рукопис XVIII ст. з Воскресенської церкви колишнього Любецького Антоніївського монастиря³, суч. Ріпкинського району Чернігівської обл., який отримав у історіографії назву Любецького синодика (далі – ЛС). Зараз ця пам'ятка зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї імені В. В. Тарновського (інвентарний № Ал 330), куди вона надійшла з Любеча у 1926 р.⁴. Синодик складається з чотирьох розділів, із яких найбільшу цінність, як історичне джерело, має третій – пом'яник давніх князів Чернігівських. Лише на початку нинішнього століття було опубліковано близький до нього, особливо у початковій частині, список князів Чернігівських у складі пом'яника Введенської церкви Києво-Печерської лаври – пам'ятка більш давня і ще значно цінніша, ніж ЛС. Однак, зважаючи на те, що останній був виявлений і почав досліджуватися майже на півтора століття раніше, свій огляд ми розпочнемо саме з нього.

До наукового обігу ЛС запровадив власник Любеча Г. О. Милорадович, який

у 1857 р. опублікував його перший розділ – вступ богословського характеру (нас практично не цікавить)⁵, а у 1860 р. – вибіркові виписки з князівського пом'яника⁶. Однак ця публікація мала кілька дуже суттєвих недоліків. По-перше, Милорадович надрукував не весь князівський пом'яник, а лише близько його половини (до арк. 18 зв., кн. Федір Дмитрович). По-друге, навіть у опублікованій частині пропущено 10 князів та 3 княгині. По-третє, текст рукопису передано дуже довільно, з пропусками (інколи замість «Великого Князя» – просто «Кн.», а то і взагалі без титулу), грубими помилками (можливо друкарськими: замість «Игоревича» – «Медревича», замість «Романовича» – «Ростиславича») і навіть «авторськими» виправленнями (хоча й правильними: замість «Мстиславича» у двох випадках – «Мстислава», і навпаки, замість «Святослава» – «Святославича»). Також Милорадович пронумерував свої виписки (започаткувавши таку традицію у подальших дослідників ЛС), при іменах шести князів проставив роки їхньої смерті, у половині випадків невірні, а вел. кн. Георгія Київського правильно ототожнив з Ігорем Ольговичем.

Наступним до ЛС звернувся Філарет (Д. Г. Гумілевський), архієпископ Чернігівський, надрукувавши неточні виписки з нього у 1863 р., причому вже зі своїми короткими історичними коментарями, зробленими у примітках⁷. Цю публікацію у 1871 р. було повторено в новій редакції роботи Г. О. Милорадовича⁸, а у 1874 р. – ще раз, і теж без будь-яких змін – у праці Філарета, присвяченій опису Чернігівської єпархії⁹. Архієпископ явно користувався публікацією Милорадовича 1860 р., повторивши всі його «виправлення» та пропуски, за одним винятком – Михайла-Олега, ім'я якого, однак, «вставив» не на своєму місці та без титулу великого князя Чернігівського. При цьому Філарет дещо «доповнив» список Милорадовича, внісши туди імена чотирьох князів, безперечно, запозичені з літопису (к. Євстафія – сина в. к. Костянтина-Мстислава, к. Гліба – сина в. к. Миколи-Святослава, в. к. Володимира (без хрестильного імені) – сина в. к. Давида, та в. к. Георгія Святославича), а також продублювавши, але з титулом великого князя, кн. Бориса-Святослава Ольговича (№ 6 і 15). З того місця, де закінчується публікація Милорадовича, Філарет продовжив список князів ЛС, але довести його до кінця не вистачило терпіння і в архієпископа: він проігнорував, за винятком одного імені (№ 57), більш ніж сторінку заключної частини рукопису з іменами 14-ти князів, до яких слід додати ще 5 пропущених князів у надрукованому тексті (відсутньому в Милорадовича).

З іншого боку, в публікації Філарета, починаючи ще з кінця тексту Милорадовича (№ 25), наведено деякі імена та інформацію, які в рукопису ЛС насправді відсутні, але не могли бути запозиченими ні з літописів, ні з будь-яких інших, опублікованих на той час джерел¹⁰. Тому можна було б припустити, що архієпископ користувався якоюсь іншою редакцією ЛС, ніж відомий нам рукопис. Але таке припущення прийняти не можна, оскільки запис Г. О. Милорадовича на першому (ненумерованому) аркуші рукопису не залишає сумнівів, що Філарет користувався саме ним¹¹. Отже, доводиться визнати, що архієпископ включив до свого основного тексту, поданого як виписки з ЛС, також деякі доповнення й варіанти з інших, близьких до нього синодиків, які взагалі-то наводив у примітках (про них див. нижче). Нарешті, маємо зазначити, що історичні коментарі Філарета, подані у тих же примітках, буквально наповнені грубими помилками та протиріччями. І ще більше ці помилки відбилися у доданій до його роботи родовідній таблиці князів Чернігівських з династії Ольговичів.

Ряд явно помилкових ідентифікацій князів з ЛС, зроблених Філаретом, переглянув уже М. Д. Квашнін-Самарін, стаття якого побачила світ у 1874 р.¹². Однак деякі висновки цього дослідника також є далеко не переконливими, тим більше, що текст самого джерела був відомий Квашніну-Самаріну тільки за спотвореною версією Філарета. Лише у 1886 р. Г. О. Милорадович нарешті опублікував повний текст ЛС, цього разу без пропусків, помилок та доповнень Філарета, а також його коментарів¹³.

Підсумком першого етапу дослідження ЛС стала об'ємна книга Р. В. Зотова, написана не пізніше 1884 р. і надрукована у 1892 р. Автор зробив детальний опис ЛС, видав автентичний текст його князівського пом'яника¹⁴, а в основній частині праці заново й досить детально проаналізував як усі його записи, так і виписки Філарета; крім того, подав нарис історії Чернігівської землі в період монгольського панування, а

також уклав повний родовідний розпис чернігівських Ольговичів (щоправда, далекий від досконалості)¹⁵. Окремі недоліки цієї роботи загально-методичного характеру були вказані у рецензії М. С. Грушевського 1895 р.¹⁶. З того часу спеціальних досліджень, присвячених ЛС, не з'являлось більш ніж ціле століття. В історіографії звично приймалися, причому в якості достовірних фактів, висновки Р. В. Зотова¹⁷, й лише деякі з них інколи піддавалися критиці.

У 1902 р., зважаючи на виняткову цінність ЛС, Чернігівська губерньська вчена архівна комісія видала весь текст рукописної пам'ятки у факсимільний спосіб¹⁸, що значно спрощує її подальше дослідження.

У 1990-х рр. спробу «експрес-аналізу» записів ЛС здійснив Л. Войтович¹⁹, однак цю спробу аж ніяк не можна визнати хоча б скільки-небудь удаюю. Передусім, дослідник навіть не був знайомим з достовірним текстом самої пам'ятки, написання якої у сучасному вигляді помилково відносить до 1886 р.! (насправді – це дата переплетення рукопису в нову оправу, див. нижче). Наводячи записи князівського пом'яника, причому в українському перекладі з церковнослов'янської мови, Войтович стверджує, що взяв їх з публікації Р. В. Зотова, посилаючись і на сторінки роботи останнього. Однак насправді ці виписки містять величезну кількість пропусків та помилкових читань. Так, ужитий у ЛС титул «Великий Князь Черніговский» майже в усіх випадках чомусь замінено на «князь», досить часто невірно передано або і взагалі пропущено імена та по батькові князів і княгинь. У цілому більшість висновків Войтовича є дуже непереконливими, недостатньо обґрунтованими як фактично, так і логічно.

З інших робіт пострадянського періоду, спеціально присвячених дослідженню ЛС, слід назвати статті чернігівського архівіста І. М. Ситого (описав сучасний стан рукопису, а також запропонував версію про започаткування синодика любецьким ігуменом І. Щирським у 1710-х рр. – див. нижче)²⁰, А. В. Шекова²¹ та М. Жарких (щоправда, опубліковані лише у електронному вигляді²²).

Отже, переходимо до питання про датування рукопису ЛС, котре, як це не дивно, до сьогодні все ще остаточно не вирішене. Основна частина рукопису ЛС має дуже пізні походження, будучи укладеною лише за правління імператриці Єлизавети Петрівни (1741 – 1761), оскільки серед російських імператорів та імператриць останньою поминається Анна Іоаннівна, яка померла у 1740 р. (арк. 2). Зовсім недавно М. Жарких дійшов висновку, що основна частина ЛС була створена не раніше 1753 р., а друга частина останнього, четвертого розділу – орієнтовно у 1758 р. Однак такі нижні дати, на наш погляд, обґрунтовані недостатньо. 1753 р. – це рік смерті Дмитра, записаного третім з кінця у списку архимандритів, якого М. Жарких ототожнює з Дмитром Білинським, архимандритом Чернігівського Єлецького монастиря з 1750 і до своєї смерті у 1753 р.²³. Однак робити таке ототожнення лише на підставі збігу імені, надзвичайно поширеного у тодішній Україні, вважаємо, є занадто ризикованим. Тим більше, що *попередник* Білинського, Тимофій Максимович, який був архимандритом Єлецького монастиря з 1727 до смерті у 1749 р., у переліку ЛС записаний *найостаннішим*. І вже зовсім незрозумілою є інша нижня дата – 1758 р., рік смерті Михайла Васильовича Скоропадського²⁴. Адже те, що у ЛС записано його рід (а не він сам), навпаки, свідчить про те, що пан Михайло на момент внесення цієї статті до синодика (чи його протографа) був живим; скоріш за все, він і «замовив» поминання своїх предків у Любецькому монастирі.

Дуже важливе значення для датування рукопису ЛС має вміщений у ньому список єпископів Чернігівських. Останнім тут записано Амвросія (арк. 7 зв.) – Амвросія Дубневича, який помер 23 лютого 1750 р.²⁵, – але пропущено двох його попередників на кафедрі, Никодима та Антонія. Антоній (Черновський) був єпископом Чернігівським у 1740 – 1742 рр., а помер 1748 р. у сані єпископа Білгородського. Його пропуск у ЛС цілком можна пояснити тим, що Антоній, виходець із Молдавії, залишив після себе в Чернігові недобру славу – займався відкритим здирицтвом з духовенства, яке навіть скаржилося на це до св. Синоду (продовжив цю практику і в Білгороді, а також вів аморальний спосіб життя)²⁶. Никодим же (Сребницький), уродженець України, єпископ Чернігівський у грудні 1738 – травні 1740 рр., помер 12 червня 1751 р. у сані єпископа Переяславського. М. Жарких пише, що стосовно його пропуску в ЛС «можна

висловити два припущення: або він на момент писання цього списку був ще живий, або він уже значився в списку митрополитів». Дійсно, у переліку митрополитів Київських, що містить також й імена деяких інших митрополитів, як вважає дослідник – вихідців з Києва, можливо, випускників Могилянської академії, – третім з кінця записано Никодима, а Никодим Сребницький у 1740 – 1742 рр. був митрополитом Тобольським²⁷. Щоправда, отримавши призначення на Тобольську кафедру з титулом митрополита, у травні 1740 р., до Сибіру він так і не поїхав, посилаючись на слабке здоров'я²⁸. Однак, наскільки нам відомо, до середини XVIII ст. жоден інший православний ієрарх у ранзі митрополита ім'я Никодим взагалі не носив, до того ж помер він у Переяславі, недалеко від Чернігова. Отже, ми отримуємо найпізнішу нижню дату написання ЛС – не раніше 12 червня 1751 р.²⁹

У цьому плані характерно, що датовані записи, які з'являються у заключній частині ЛС, розпочинаються саме з 1751 р.! Запис № 136 (за Р. В. Зотовим): «Родъ ієромонаха Давида Наумовича, намѣстника монастира Любецкого. 1751 года» (арк. 62 зв.). Й відразу після цього, але кириличними літерами-цифрами № 137: «1751 года августа 28 дня» – запис про вклад до Любецького монастиря Євангелія московського друку (арк. 63)³⁰. Щодо палеографії рукопису Зотов писав наступне: «Почерк зберігається один і той самий приблизно до 136 роду включно. Роди, означені під №№ 125, 133 і 135, писані іншим почерком, ніж ті, що стоять поряд з ними. Зі 137 роду й до 172 почерки різні, іноді дуже недбалі»³¹. Якщо це дійсно так, то виходить, що останній запис основним почерком ЛС було зроблено у 1751 р. (№ 136) після 12 червня (смерть у Переяславі єпископа Никодима Сребницького, колись митрополита Тобольського), але до 28 серпня цього року, від якого синодик стали заповнювати вже інші особи. Однак ми б не стали категорично стверджувати, що на арк. 62 зв. (рід № 136) основний почерк закінчується; візуально досить вірогідно, що цим же самим почерком, тільки менш «урочистим», дописано статті 1755 – 1758 рр. (арк. 63 зв.-69), а далі вже йдуть записи, точно зроблені іншими почерками. У кожному випадку, за нашим переконанням, датою написання основного тексту ЛС є **період після 12 червня й до 28 серпня 1751 р.**³²

І. М. Ситий, досліджуючи художньо-графічне оформлення рукопису ЛС, зробив з цього приводу кілька цікавих спостережень. «Усі аркуші синодика прикрашає декоративна мідьоритова рамка, на якій зображено примхливо переплетені гілки з квітами (рис. 1). Виявляється, що перед нами копія рамки з ілюстрації – дереворита гравера Ф. А. «Успіння Богородиці» до київського «Євангелія» 1697 р. та київського «Октоїха» 1699 р. Може, це авторське повторення для синодика? Навряд, що це так. Адже Ф. А. працював в техніці дереворита, жодного зразка мідьорита його роботи не відомо. Але в самому Любечі жив і працював широковідомий майстер мідьорита. Це ніхто інший як Іван Щирський, один з «строителів» та ігумен Любецького Антоніївського монастиря, уродженець Чернігівщини (...) Тому нема нічого дивного в тому, що він виготовив цю декоративну рамку для синодика. Адже, окрім того, що ми сказали вище, він був добре обізнаний з творчістю Ф. А. Разом з ним та Л. Тарасевичем у 1694 р. виготовляє антиминос для патріарха Андріана, а у 1699 р. працював над «Октоїхом». Було перед очима цієї видатної людини і київське «Євангеліє» 1697 р. з дереворитом Ф. А., яке зберігалось у Любецькому монастирі.

Є ще деякі ознаки, які підтверджують авторство І. Щирського. Це, по-перше, малюнок російського герба, зроблений коричневим чорнилом на 1 арк. синодика (рис. 2). Оразу видно, що його робив гравер, який працює в техніці мідьорита. На це вказує чітка, тверда лінія штриховки. Відомо також, що зображення орлів було слабкістю І. Щирського ще з 80-х рр. XVII ст. Як пише дослідник: «Орли Щирського – не умовні знаки, а живі істоти». Іконографія малюнку орла у синодику є практично копією з книги І. Максимовича «Алфавіт рифмами сложенный» (Чернігів, 1705 р.). Отже, або Щирський скопіював його з цього видання, або сам є автором цього мідьорита. І це не дивно, бо він був тісно пов'язаний з Черніговом (...) По-друге, декоративна рамка під орлом, в якій вміщено вірш, та на арк. 5 є повторенням такої ж рамки на гравюрі І. Щирського «Фонтан пам'яті Григорія Захаревського» у книзі «Bogaty... wirydarz...» («Багатий шаною, славою й честю сад Захаревський»), виданій у Києві у 1705 р. (...)

Отже, підсумовуючи усе вищесказане, можна стверджувати, що знаменитий Любецький синодик було започатковано й оформлено І. Щирським не раніше 1712 р.»³³. І, треба думати, не пізніше 1714 р., коли Щирський помер (або, принаймні, востаннє згадується). Нижня ж дата І. М. Ситого – 1712 р., – базується на його спостереженні, що «весь синодик написаний на папері з філігранню «Герб міста Амстердам» з літерним супроводом «BEAUVAIS» та вензелем GVN («Gilius van Noven»), який випускався у 1712, 1715, 1720, 1722, 1726 рр. у французькому місті Бове на замовлення голландського купця-посередника Гіліса Ван Ховена»³⁴.

Насправді ж, як ми бачили, до написання тексту ЛС у 1751 р. І. Щирський жодного відношення мати не міг, оскільки помер майже на півстоліття раніше. У той же час неможливо ігнорувати аргументи І. М. Ситого на користь того, що художнє оформлення рукопису справді є пов'язаним з творчістю Щирського. Пояснити дане протиріччя ми можемо лише в два способи. 1) Зовнішній вигляд рукопису 1751 р. максимально близько відтворював попередній синодик Любецького монастиря, який оформлював, а можливо, й дійсно започаткував один з його засновників, інакше кажучи, гравер-художник рукопису 1751 р. просто скопіював попереднє оформлення Щирського. 2) Про художнє оформлення майбутнього монастирського синодика, який рано чи пізно мав замінити той, що використовувався у 1710-х рр., подбав ще сам І. Щирський: наприкінці свого життя він виготовив «чисту» книгу без тексту, на титульному аркуші якої намалював двоголового орла з декоративною рамкою під ним, а решту аркушів – прикрасив гравірованими рамками. Другий варіант нам здається більш вірогідним, зважаючи на датування паперу ЛС 1712 – 1726 рр.; у 1751 р. можна було б використати й більш «свіжий» матеріал, ніж папір, як мінімум, 25-річної давнини.

Що стосується первісної редакції-протографу ЛС (можливо, навіть більш ранньої, ніж гіпотетична «редакція Щирського», якщо така існувала), то його було започатковано, скоріш за все, одночасно з заснуванням самого Антоніївського монастиря у 1692 – 1693 р. По-перше, важко уявити собі монастир, у якому б не було свого власного синодика. По-друге, останній, 4-й розділ ЛС, куди вписувалися «роди» (списки предків) вибраних осіб, на момент «замовлення» поминання ще живих, розпочинається зі статті «Родъ преосвященнаго архієпископа черньговскаго Лазара Барановіча» (арк. 22). Цей знаменитий ієрарх помер 3 вересня 1693 р., тобто він надав дані про своїх предків до Любецького монастиря, тільки-но заснованого, ще до вказаної дати. За довгі десятиліття постійного використання та поповнення синодик, ясна річ, прийшов до незадовільного матеріального стану, через що у 1751 р. й було прийнято рішення про створення нового рукопису, який, за щасливим збігом обставин, зберігся до нашого часу.

Незважаючи на дуже пізні походження ЛС, для історії Давньої Русі він є надзвичайно важливим джерелом, значення якого, без перебільшення, було важко переоцінити аж до недавньої публікації Введенсько-Печерського пом'яника. Конкретно мова йде про третій розділ пам'ятки (арк. 16-21), де записано для поминання князів XI – XV ст., переважна більшість яких правила у межах давньої Чернігівської землі, маючи на увазі період її політико-династичної єдності (хоча й не завжди стабільної) під владою династії Ольговичів, включаючи Сіверщину й територію у басейні верхньої Оки (пізніше – т. зв. «верховські князівства»). Навіть після того, як ряд удільних князівств фактично перестали залежати від Чернігова, а потім взагалі опинилися у складі різних держав – Великих князівств Литовського та Володимиро-Московського, – вся ця величезна територія, аж до середини XV ст., продовжувала зберігати архаїчну єдність у церковному відношенні, а саме, входила до складу однієї Чернігівсько-Брянської єпархії³⁵. Здається, монастирі цієї єпархії колись мали спеціальну вказівку про поминання тих князів, чиї володіння знаходились у її межах. Так, хоча до наших часів зберігся лише князівський пом'яник у ЛС, ряд близьких до нього пам'яток, як побачимо далі, знаходилися у різних монастирях та церквах Чернігівської єпархії навіть у 2-й половині XIX ст.

Таким чином, не підлягає сумніву, що розділ ЛС та інших пом'яників, де було записано давніх князів Чернігівської землі-єпархії, у кінцевому підсумку сягає протографу XV ст., який, у свою чергу, складався з поминальних записів, що робилися

незабаром після смерті самих князів. Утім, через дуже пізні походження рукопису ЛС, необхідно особливо рахуватися з можливістю наявності у ньому механічних помилок, що з'явилися в процесі переписування та редагування тексту – не менше двох разів у Любецькому монастирі, а ще раніше, протягом XV – XVII ст., – ніяк не менше у якомусь з монастирів чи церков Чернігова, звідки, напевне, князівський список надійшов до Любеча. Значна кількість таких помилок, зокрема, виявляється шляхом порівняння з аналогічними записами Введенсько-Печерського пом'яника, укладеного на ціле століття раніше за ЛС (див. нижче).

Усього, за нашими підрахунками, у ЛС записано імена 120 князів та 45 княгинь. З них не менш ніж 56 князів XIII – XV ст., у тому числі кілька великих князів Чернігівських, а також практично всі імена княгинь – 43 з 45, – у літописах та інших джерелах взагалі не згадуються! У більшій частині ЛС, за період з XI по XIII ст. включно, поминаються лише нащадки Святослава-Миколи-Ярославича († 1076) – засновника всього роду кн. Чернігівських, – за винятком найпершого князя Чернігівського, Мстислава-Костянтина Володимировича († 1036), та кількох київських Мономаховичів на самому початку пам'ятки (арк. 19 зв.). Тим не менш, до синодика було записано далеко не всіх представників Чернігівської династії. Причини цього могли бути різними. Взагалі-то у XVI-му та подальших століттях фіксується практика, що «удостоювалися» поминання лише ті особи, які (чи по яким) надали монастирю спеціальні вклади. Але це правило, стосуючись приватних осіб, навряд чи раніше могло поширювати на правлячих князів як великих, так і удільних.

Дуже цікаво, що в ЛС та інших синодиках Чернігівщини взагалі не поминалися князі Брянські зі Смоленської династії (Мономаховичі), які володіли Брянськом з кінця XIII по середину XIV ст.³⁶, при тому, що саме Брянськ у даний період був фактичним центром Чернігівської єпархії, правителі якої навіть титулувалися єпископами Брянськими. Це свідчить, що вказані князі, з точки зору місцевої церкви, були своєрідними «узурпаторами», котрі відтіснили від влади законних князів-Ольговичів. У той же час, з 1-ї половини XIV ст. (арк. 19 зв., кн. Іван Рязанський) до синодика почали вноситися не лише Ольговичі, а й деякі князі, чий володіння взагалі знаходилися поза межами Чернігівсько-Брянської єпархії. Можливо, ці князі були родичами чи свояками правителів Чернігівщини або, скоріше, просто знаходились у добрих відносинах з місцевою церквою, підкріплених щедрими пожертвами на її користь. Нарешті, у заключній частині ЛС (з арк. 20) поминаються, поряд з нащадками Ольговичів (т. зв. «верховських» князів), також і деякі удільні правителі Великого князівства Литовського, володіння яких знаходилися на Сіверщині.

Найпізніші згадки про князів, записаних у ЛС, відносяться до середини XV ст. Зокрема, кн. Семен Трубецький (арк. 20 зв.), за даними родоводів – онук Дмитра Ольгердовича († 1399), – отримав Трубчевськ не раніше 1449 р.³⁷. А отже, протограф князівського пом'яника ЛС приблизно в тому вигляді, у якому він відомий за рукописом 1751 р., у кожному разі було укладено не пізніше XV ст. (навіть якщо припустити, що укладач кінця XVII – 1-ї половини XVIII ст. опустив деяких князів 2-ї половини XV ст. – див. нижче).

Окрім ЛС, аж до 2-ї половини XIX ст. у деяких монастирях Сіверщини зберігалося кілька інших подібних пам'яток, що були використані архієпископом Філаретом як доповнення та варіанти до його виписок з ЛС (головним чином у примітках, але інколи, безперечно, вони включені й до самого тексту цих виписок – див. вище). А саме, це були: 1) Єлецький синодик – Чернігівського Єлецько-Успенського монастиря; 2) Сіверський синодик, що зберігався у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі³⁸; 3) Іллінський синодик – Чернігівського Свято-Троїцького Іллінського монастиря; 4) Гамаліївський синодик – Гамаліївського Харлампіївського монастиря, біля нинішнього м. Шостки; крім того, Філарет користувався ще одним з київських синодиків. За словами архієпископа, «в усіх синодиках монастирських імена чернігівських князів майже одні й ті самі; лише в синодику собору (Спасо-Преображенського. – **С. К.**) їх не багато (...) У сіверському синодику окремо князі київські й окремо чернігівські. Київський синодик у списку Румянцева № 387, перераховує

лише імена князів. Іллінський синодик та гамаліївський подібні до сіверського стосовно імен князів»³⁹.

З перерахованих пам'яток трохи більше відомостей збереглося лише про Єлецький синодик, «з древль составленныхъ уписанный». У ньому, крім князів Чернігівських, поминалися також Київські та Володимирські, починаючи з кн. Володимира (Великого) та його синів⁴⁰. І. Галятовський, перший архімандрит Єлецького монастиря, у 1676 р. писав, що «Синодикъ албо Поминникъ Прес(вя)той Б(огороди)ци Елецкой» був «одъ Еп(иско)па Чернѣговского Зосимы Прокоповича написанный»⁴¹. Зосима Прокопович був єпископом Чернігівським у 1648/49 – 1656 рр. Його «предмова» до синодика збереглася і в рукописі, яким користувався Філарет⁴². Відомі дві виписки з цієї передмови, а також дві короткі цитати з самого синодика, наведені у публікації 1900 – 1902 рр. О. Єфімова, соборного священика Єлецького монастиря⁴³; однак жодних відомостей про сам синодик автор, на превеликий жаль, не навів.

Подальша доля згаданих синодиків, окрім Любецького, склалася нещасливо. Р. В. Зотов у своїй записці, прочитаній на засіданні Археографічної комісії 28 січня 1884 р., зазначав: «Місцезнаходження згаданих шести синодиків Південної Русі у теперішній час нам не відоме; але можна вважати, що всі вони були в руках покійного преосвященного Філарета під час укладення ним своєї праці. Можна припустити, що вони у теперішній час зберігаються всі у архієрейському домі в Чернігові, оскільки преосвященний Філарет у своєму творі, говорячи про деякі ліквідовані монастирі Чернігівської єпархії, згадує про те, що речі та книги з них передані до архієрейського дому в Чернігів». Тоді ж Археографічна комісія ухвалила «звернутися до преосвященного єпископа Чернігівського з проханням про доставку до Комісії рукописів, у яких містяться синодики Чернігівських князів». І дійсно, на засіданні 12 грудня було «відзвітовано про отримання з Чернігівської духовної консисторії, при відношенні від 23 жовтня 1884 року, п'яти рукописних книг з архіву Чернігівського архієрейського дому, які преосвященний Філарет єпископ Чернігівський, у своєму «Історико-статистичному опису Чернігівської єпархії», назвав синодиками.

Визначено: передати вказані книги на розгляд Є. Є. Замисловського»⁴⁴. Таке рішення Археографічної комісії не можна не визнати досить дивним. Адже сфера наукових інтересів проф. Замисловського взагалі лежала поза межами історії Давньої Русі XI – XV ст. (всі його публікації, наскільки нам відомо, присвячені Московській державі XVI – XVIII ст.); а отже, Замисловський навряд чи міг реально оцінити історичну вартість унікальних пам'яток, що було віддано на його розгляд. Як би то не було, жоден з чернігівських синодиків Археографічна комісія так і не опублікувала, і надали всі їхні сліди губляться. В опису 22-х рукописів Археографічної комісії, що надійшли до неї у 1882 – 1907 рр., ніякі синодики не згадані⁴⁵. А отже, вірогідніше за все, ці пам'ятки комісія повернула-таки до Чернігова. Про це може свідчити вищезгаданий факт, що кілька виписок з Єлецького синодика навів у своїй праці, опублікованій у 1900 – 1902 рр., соборний священик Єлецького монастиря О. Єфімов. Однак не можна виключати й того, що у розпорядженні Єфімова була інша копія Єлецького синодика, зроблена, можливо, перед його висланням до Петербурга у 1884 р. (за умови, що на той час синодик був ще «діючим» документом, тобто реально використовувався під час церковних служб). Якщо Археографічна комісія й повернула сіверські синодики до Чернігова, то сталося це, здається, не раніше 1893 р. (коли комісія надрукувала-таки працю Зотова). Принаймні, в описах ризниці та бібліотеки Чернігівського архієрейського дому, звідки рукописи було вислано до Петербурга, а також Єлецького монастиря, опублікованих улітку 1893 р., жоден синодик не згадується⁴⁶.

Ще один план видання одного з пом'яників кн. Чернігівських, зрештою також нереалізований, мало Київське історичне товариство Нестора літописця. Так, М. С. Грушевський не пізніше 1905 р. писав: «в копії помянника, приготованого для видання в Чтеніях київського історичного товариства, але не виданого до тепер, читаєть ся: «великаго князя Всеволода кievскаго, въ иноцѣхъ Кирилла; великаго князя Георгія, убіеннаго въ Кіевѣ». Близших відомостей про сей помянник не міг я досі добути»⁴⁷. Переглянувши всі випуски згаданих «Чтений», де у першому відділі наводилися відомості про засідання товариства, ніяких згадок про пом'яник кн. Чернігівських

ми також не знайшли⁴⁸. В описі рукописних книг, що належали товариству в 1909 р., жодні синодики теж не вказані⁴⁹.

Тим не менш, ми маємо всі підстави для того, щоб рукопис, який був у розпорядженні Історичного товариства Нестора літописця, визнати копією князівського пом'яника з Єлецького синодика. Адже у ньому, за свідченням архієпископа Філарета, читалися практично ідентичні записи: «к. Всеволода кїевскаго, во иноцѣхъ Кирилу»; «к. Георгія, убіеннаго въ Кїевѣ»⁵⁰. Однак ми схилиємося до думки, що рукопис, про який згадував М. С. Грушевський, був копією не власне Єлецького синодика, а ідентичного йому князівського пом'яника, що зберігся у складі одного з синодиків Києво-Печерської лаври. Адже найдавніший пом'яник цього монастиря було надруковано саме у «Чтениях» товариства Нестора літописця (1892 р.)⁵¹. Його видавець, професор Київської духовної академії С. Т. Голубєв, напевне, був знайомим і з наступним «за старшинством» пом'яником Лаври, 2-ї половини XVII ст. Але цій пам'ятці судилося бути оприлюдненою лише у 2007 р., і ця публікація, причому зовсім несподівано, принесла справжнє відкриття для нашої теми.

Мова йде про «поминникъ» церкви Введення Богородиці у ближніх (Антонієвих) печерах Києво-Печерської лаври (далі будемо називати його Введенсько-Печерський пом'яник, ВПП). Філігрань паперу, на якому написаний цей рукопис, датується 1654 р. Напевне, тоді ж ВПП і було започатковано, оскільки в ньому є «запис про приїзд до Києва царського воеводи Федора Федоровича Волконського у 1654 р. (арк. 30 зв.) (...) Останній поминальний запис зроблено 5 травня 1694 р. (арк. 164 зв.). Безперечно, до складу цього синодика ввійшли записи, які робилися в попередньому синодику (...) Відтак вважаємо, що текст синодика можна поділити на дві умовні частини – «історичну» або перенесену (арк. 1 – 61 зв.) та «оригінальну» (арк. 62 – 164 зв.)⁵². У першій, «історичній» частині ВПП міститься розділ «Пресвѣтлыхъ Златоточныхъ Православныхъ и бл(а)говѣрныхъ Россійскихъ Ц(а)рей и Великихъ Кн(я)зей: от Великаго Владимера въ С(вя)томъ крещеніи нареченнаго Василя (..)» (арк. 8-8 зв.), а відразу після нього – великий розділ «Помяни Г(оспод)и Бл(а)говѣрныхъ Кн(я)зей Черниговскихъ» (арк. 8 зв.-16 зв.)⁵³. У своїй початковій частині (приблизно до половини арк. 9) він практично ідентичний тексту Любецького синодика, за винятком ряду помилок останнього, а далі, порівняно з ЛС, наводить значно більшу кількість імен князів давньої Чернігівської землі.

Неминуче виникає питання: яким чином пом'яник кн. Чернігівських, які жили у далеких XI – XV століттях, міг потрапити до складу пам'ятки, започаткованої в Києві 1654 р.? Відповідь на це питання дає біографія вищезгаданого Зосими Прокоповича († 1656), єпископа Чернігівського, укладача Єлецького синодика. А саме відомо, що Зосима протягом 1640 – 1650-х рр. подовгу жив у Києві, більше того, з 1635 р. він обіймав там посаду «блюстителя печери святого Антонія»⁵⁴ – тих самих печер, де й знаходиться Введенська церква лаври! Такий збіг бути випадковим просто не може, а тому слід визнати, що князівські списки включив до складу ВПП саме єпископ Зосима. Запозичені ж вони були з укладеного ним самим синодика Чернігівського Єлецько-Успенського монастиря.

Про це свідчать і дані про Єлецький синодик, наведені у архієпископа Філарета: «У єлецькому синодику крім чернігівських поминаються кїївські й володимирські. Він розпочинається кн. Володимиром та синами його. Тут варто зазначити: «к. Станислава, к. Судислава, во иноцѣхъ Савву... к. Всеволода кїевскаго, во иноцѣхъ Кирилу»; «к. Георгія, убіеннаго въ Кїевѣ»⁵⁵. У ВПП, як ми бачили, князі Кїївські та Володимирські також поминалися у окремому розділі, перед Чернігівськими. А зміст цього розділу повністю відповідає даним Філарета про Єлецький синодик: «Помяни Г(оспод)и. Велик(ого): Кн(я)з(я): Владимера: и чадъ Его хр(и)столюбивыхъ Бл(а)говѣрныхъ Князей (...) Кн(я)з(я): Станислава: Кн(я)з(я): Судислава, Въ иноцехъ, Саву (...) Велик(ого): Кн(я)з(я): Всеволода, Кїевскаго, Въ иноцехъ Кирила: Велик(ого): Кн(я)з(я): Георгія убіеннаго в Кїевѣ (...) Велик(ого): Кн(я)з(я): Андрея Б(о)голюбскаго (Володимирскаго – С. К.). Велик(ого): Кн(я)з(я): Димитрія, Всеволода Владимерскаго (...)»⁵⁶. В інших примітках архієпископа Філарета, де він наводить доповнення та варіанти Єлецького синодика, вони також співпадають із ВПП⁵⁷. Таким чином, втрату Єлецького синодика, а точніше,

князівських пом'яників у його складі, можна вважати практично «компенсованою». Більше того, рукопис ВПП є значно старшим, ніж той, що використовував Філарет (не оригінал, а копію Єлецького синодика Зосими Прокоповича – див. вище), і майже на століття старшим – за рукопис Любецького синодика 1751 р.!

Та головне, ВПП містить значно більше унікальної інформації про князів Чернігівської землі, ніж ЛС. Усього в ньому поминається 181 князь (у ЛС – лише 120), з яких від 2 до 4-х імен, щоправда, продубльовано⁵⁸. Порівняно з ВПП, ЛС майже не повідомляє ніяких нових даних⁵⁹. Тоді як у ВПП, порівняно з ЛС, додатково поминаються аж 63 князі⁶⁰, з урахуванням згаданих 2-4-х дублювань. З них ніяк не менше ніж 24 взагалі не згадуються у жодному іншому джерелі (якщо не рахувати загублені синодики, згадані Філаретом). До них слід додати якщо не всіх, то якусь частину з тих 12-ти князів, орієнтовно XV ст., які записані лише по імені, без по батькові та удільного титулу.

Що стосується жінок, то у ВПП поминається 69 осіб (переважно княгинь, але також і 2 князівни), з яких одне ім'я продубльовано⁶¹. З них у ЛС повністю відсутні 23 імені, що в інших джерелах також не згадуються. Крім того, у кількох випадках ВПП наводить інші імена княгинь, ніж ЛС, та містить, напевне, більш правильні варіанти. Так, дружина вел. кн. Михайла Всеволодовича Чернігівського, за ЛС Олена (арк. 17), у ВПП зветься Євдокією. І навпаки, тут же дружина кн. Бориса-Володимира Святославича названа Оленою (арк. 9), а не Євдокією, як у ЛС. Дуже важливим є запис: «Кн(я)г(и)ню *Севоложскую*, іменем Анастасію. и С(ы)на єє Ксенефонта» (арк. 14); у ЛС тут явно помилково: «Кн(я)гину *єго* Анастасію» – нібито дружину княжича Василя Дмитровича Курського (арк. 19 зв.). Після кн. Дмитра Новгородського у ВПП записано «Княжну Марію» (арк. 14 зв.), тоді як у ЛС – «Кн(я)гину Марію» (арк. 19 зв.). У ВПП тут же після кн. Івана Дмитровича Переславського – «Кн(я)з(я): Василієви Кн(я)гини Маріи», а у ЛС – «Кн(я)ниню Єго Марію». Відзначимо також, що у ВПП, на відміну від ЛС, княгиням інколи, хоча й дуже рідко, присвячені «персональні» записи (не лише поряд з іменами чоловіків), а наприкінці пам'ятки кілька разів навіть указано їхнє походження.

Окрім цілком унікальної інформації, безперечна цінність ВПП полягає ще і в тому, що він дає можливість виправити велику кількість помилок і пропусків, що містяться у ЛС. Так, описка зустрічається вже у першому запису ЛС, де поминається кн. Чернігівський Мстислав-Костянтин Володимирович († 1036) – «Великаго Кн(я)зя Ко(н)станина *Мстиславича* Чернѣговского Создавшого Церков С(вя)того Сп(а)са» (арк. 16); у ВПП ж правильно – «Мстислава» (арк. 8 зв.). Аналогічна помилка, коли «князівське» ім'я особи, що вказане відразу після хрестильного, було прийняте за по батькові, не раз зустрічається й надалі. Причому укладач ЛС чомусь мав схильність «корегувати» саме ім'я Мстислава: на «Мстиславичів» під його пером перетворилися вел. кн. Пантелеймон-Мстислав Чернігівський († 1223) (арк. 17 зв.) та Федір-Мстислав Новгородський (арк. 19). У ВПП записано (арк. 9) «Велик(ого): Кн(я)з(я): Константина Олга Черниговского» (Святославича, † 1204), ім'я якого у ЛС перетворилося на по батькові «Олго(вича)» (арк. 17). На підставі цього хибного варіанту Р. В. Зотов, а потім і ми в одній з попередніх статей, конструювали генеалогічні версії про «Рюрика-Костянтина Ольговича»; зараз же, на підставі запису ВПП, маємо визнати свою помилку та користуємось нагодою повідомити про це⁶². І навпаки, в одному випадку укладач ЛС перетворив по батькові князя на ім'я: замість вел. князя Данила-Всеволода Святославича Чернігівського († 1212), як його записано у ВПП (арк. 8 зв.), у ЛС маємо «Вел(икого): Кн(я)з(я): Всеволода Данила С(вя)тослава Чернѣ(говского)» (арк. 17).

У ряді випадків у ЛС зустрічаються пропуски й помилки у титулах князів, які правильно читаються у ВПП. 1) До імені кн. Василя, записаного у ЛС лише по імені (арк. 17 зв.), у ВПП додано «Черниговского» (арк. 9 зв.). 2) Замість «Кн(я)з(я): Симеона Всеволода чер(ниговского)» у ВПП – «*Велик(ого):* Княз(я): Сумеона, Всеволода Черниговского» (там само). 3) Аналогічно, замість «Кн(я)зя Димитрія чер(ниговского): убьеннаго от татаръ За православную вѣру» (арк. 18 зв.) – «*Велик(ого):* Княз(я): Димитрія Черниговского (...)

великих князів Чернігівських татарської доби, а й спростовують ідентифікації Р. В. Зотова, зроблені на підставі наявності у ЛС «лише» князівських титулів згаданих осіб. 4) У ЛС записано «Кн(я)гину Єго Марію корчевскую» (арк. 19), тоді як у ВПП правильніше – «Корачевскую» (арк. 10)⁶³. 5) Згаданий уже випадок з княгинєю Анастасією Всеволожською, коли її удільний титул «Севоложскую» у ЛС було замінено на звичне «єго» (арк. 19 зв.). 6) У ЛС явно помилково «Кн(я)з(я) Юрія туровского» (арк. 20), у ВПП правильно – «Кн(я)з(я): Юрія Торуского» (арк. 14 зв.). 7) У ЛС «Кн(я)з(я) Димитрія болковскаго» (арк. 20 зв.), у ВПП правильно – «Инок(а): Кн(я)з(я): Димитрія Волконьского» (арк. 15 зв.-16).

У ВПП є відсутніми деякі досить значні дефекти тексту, наявні у ЛС, внаслідок яких виникали суттєві труднощі щодо віднесення окремих імен до певних історичних осіб. Такі дефекти зустрічаємо вже на початку ЛС: «Вел(икого): Кн(я)з(я): Георгія Київскаго Во иноцех Гавриила Всеволода (...) Вел(икого): Кн(я)з(я): Василя Всеволода въ С(вя)томъ Кр(є)щеніи Нареченнаго Гавриила» (арк. 16 зв.). Р. В. Зотов вважав, що в першому запису поминався Георгій-Всеволод Ольгович († 1146), а другий – «розшифрувати» взагалі не брався⁶⁴. Тим часом питання вирішує правильний текст у ВПП: «Велик(ого): Княз(я): Георгія, Київскаго. *Велик(ого): Княз(я): Всеволода Київскаго, Въ иноцех. Кирила (...)* Велик(ого): Княз(я): Василя: Велик(ого): Княз(я): Всеволода Нареченнаго въ С(вя)томъ крещеніи Гавриила» (арк. 8 зв.). Звідси випливає, що в першому запису поминалися не одна, а дві особи – вел. кн. Георгій Київський (Ігор Ольгович, † 1147) та його брат, вел. кн. Всеволод, у чернецтві Кирило, а у ЛС пропущені ті фрагменти тексту, виділені нами курсивом. Те ж саме стосується і другого запису, де, за нашою думкою, поминаються вел. кн. Рюрик-Василь Ростиславич Київський († 1215) та його дядько, св. кн. Всеволод-Гаврило Мстиславич Псковський († 1138).

Після поминання св. вел. кн. Михайла Всеволодовича Чернігівського та його боярина Федора († 1246) у ЛС читається: «Кн(я)з(я): Михаила: и Кн(я)гину єго Єлену» (арк. 17). Р. В. Зотов вважав, що тут мова йде про окремого князя, скоріш за все – сина Михайла Чернігівського, а саме Мстислава Карачевського⁶⁵. Однак вже М. С. Грушевський зазначив: «Я думаю, що сей Михайл з Єленою не якийсь «незвісний князь», як думає Зотов (с. 68), а тільки повторення імені Михайла Всеволодовича з причин стилістичних: через злучення його з боярином Федором не було де вписати Михайлову княгиню, і через те повторено й імя князя»⁶⁶. І ця думка дослідника повністю підтвердилася після публікації ВПП, де читаємо: «Князя *Михайловы*. Кн(я)гину *Євдокію*» (арк. 9). Далі, у ЛС записано «Вел(икого): Кн(я)з(я) С(вя)тослава Всеволодовича чер(ниговскаго) и Кн(я)гину Єго Марію и С(ы)на ихъ Бориса» (арк. 17). У ВПП цей запис читається аналогічно, але тут до імені Святослава Всеволодовича додано «Въ иноцех Онуфрія» (арк. 9). А це виключає його тотожність з записаним раніше вел. кн. Святославом Чернігівським, у чернецтві *Гаврилом* (арк. 16 зв.), якого ми вважаємо Святославом Всеволодовичем († 1194).

ВПП суттєво уточнює скупи відомості інших джерел про великого князя Чернігівського та Брянського Олега III Романовича, поминання якого у ЛС має наступний вигляд: «и С(ы)на Єго (Романа Старого. – **С. К.**) Кн(я)з(я) Олга Романовича: Вел(икого): Кн(я)з(я): чер(ниговскаго) Леонтія оставившаго дванадцять темъ людей. и Приємшаго Агт(є)лскій Образъ: Во Иноцех Василя» (арк. 18). Сприймаючи цей запис буквально, виходило б, що кн. Олег Романович та вел. кн. Леонтій Чернігівський були різними особами. Але у ВПП читаємо: «и С(ы)на єго Кн(я)з(я): Олга Романовича. Велик(ого): Кн(я)з(я): Черниговскаго оставившему дванадцят темъ людей. и приємшему Агт(є)лскій образ Инока Леонтія. Инок(а): Кн(я)з(я) Василя» (арк. 9 зв.). Звідси чітко видно, що Олег Романович, вел. кн. Чернігівський, «залишив» своїх підданих та постригся у чернецтво з ім'ям Леонтія, а чернець кн. Василь був зовсім окремою від нього особою.

Нарешті, про деяких князів, хоча й записаних у ЛС, ВПП подає дещо ширші або точніші відомості. Про вел. кн. Михайла Олександровича Чернігівського повідомляється, що він постригся у чернецтво (арк. 9 зв.). У «блоці» кн. Глухівсько-Новосильських ЛС перераховує Олександра Новосильського, вбитого татарами, Семена Олександровича, Михайла Всеволодовича й Сергія Олександровича, вбитого татарами (арк. 19-19 зв.). У ВПП ж більш логічний порядок: Олександр Новосильський – Семен

Олександрович – Сергій Олександрович – Михайло Всеволодович, до якого (а не Сергія) й віднесено уточнення «убієнного от татаръ» (арк. 14). До імені кн. Дмитра Новгородського ВПП додає, що він постригся у чернецтво, а також, очевидно, по батькові цього князя – «С(вя)тославля». Записана ж відразу після нього Марія зветься княжною, а не княгинею, як у ЛС (арк. 14 зв.). У ЛС записано «Кн(я)з(я) Давида остинковича» (арк. 20), тоді як у ВПП, мабуть, правильніше «Остѣйковича» (арк. 15), оскільки у літописах під 1382 р. згадується кн. «Остѣй», онук Ольгерда⁶⁷ (Олександр Федорович). До імені кн. Івана-Мстислава (Таруського, † 1380) у ВПП додано «святослава» – вірогідно, його по батькові. Замість «Кн(я)з(я). Иоана Станѣславича» у ЛС (арк. 20 зв.) ВПП подає ««Кн(я)г(и)ню Евпраксию. Кн(я)з(я): Ивановы, ситславича» (арк. 16), а перед цим (у ЛС запис пропущено) – «Кн(я)з(я) Івана С(вя)тославича» (арк. 15). До імені кн. Семена Вяземського додано по батькові – «Івановича». Замість кн. Василя Перемишльського ВПП подає «Івана». До імені кн. Онисима-Ярослава, вбитого литвою (1435 р.), додано «Гуєвиневи́ча», тобто Лугвеновича (все арк. 16). А до імені кн. Василя Козельського Зазріки – важливе для генеалогії уточнення «Івановича» (арк. 15 зв.).

Разом з тим, якщо «найпізніші» князі ЛС діяли в середині XV ст. (див. вище), то у ВПП поминаються кілька князів з Новосильсько-Одоевської гілки Ольговичів, які померли у 1480 – 1490- рр.: Василь Львович († 1432), Федір Іванович (Одоевський, † 1494/1497)⁶⁸, Іван Одоевський (Юрієвич, † незадовго до 1481)⁶⁹, Федір Львович (Воротинський, † 1482/1483), Михайло Іванович Одоевський († до 1492)⁷⁰. Характерно, що всі вони знаходилися на литовській службі, а їхні найближчі родичі, які служили Москві – кн. Семен Юрієвич Одоевський († 1473), Федір та Василь Михайловичі Бельовські († до 1481), три сини Федора Воротинського, – у ВПП взагалі не записані. Звідси можна зробити висновок, що протограф князівського списку ВПП було укладено в Чернігові у 1490-х рр., точно до весни 1500 р., коли Сіверська земля перейшла до складу Московської держави. Що ж стосується протографа ЛС, то стосовно часу його укладення можливі два варіанти. 1) Це було зроблено у середині XV ст., тобто значно раніше протографа ВПП. 2) Укладач рукопису ЛС просто полінувався переписати весь текст свого джерела і чим ближче до кінця, тим більше його скорочував. Особисто ми більше схиляємося саме до цього, другого варіанту, хоча б тому, що князівський список у ЛС дивним чином закінчується точно наприкінці сторінки, займаючи весь її об'єм «рядок в рядок» і навіть «слово в слово» (арк. 21), що навряд чи могло вийти у переписувача чисто випадково.

Процес формування тексту князівських пом'яників, безперечно, був досить складним та багатоступінчастим. Вірогідніше за все, спочатку імена померлих князів та їхніх дружин вносилися до пом'яника відразу після їхньої смерті, а при черговому переписуванні тексту вони редагувалися та групувалися у більш-менш логічному порядку. Так, відразу звертає на себе увагу те, що на початку ВПП та ЛС записані в хронологічній послідовності виключно великі князі Чернігівські (якщо не рахувати невеликої вставки з іменами великих князів Київських, серед них і кількох Мономаховичів) аж до середини XIII ст., і лише потім поминаються удільні князі кінця XII – 1-ї половини XIII ст. У той же час великі князі від середини XIII ст. записані вперемішку з удільними, тобто прийнятий до того принцип послідовності записів різко порушується. Якщо порівнювати тексти ВПП та ЛС, то можна констатувати, що протягом більше ніж двох третин об'єму послідовність записів у них однакова, аж до кн. Давида Дмитровича Городецького включно (арк. 15 зв. та 20 зв. відповідно), хоча у ЛС і пропущено багато імен. Далі ж, хоча обидві пам'ятки й містять значну кількість спільних імен, їхня послідовність чомусь стає різною (більш безпринципно вони «перемішані» у ЛС).

Узагалі ж реконструкція, хоча б скільки-небудь переконлива, процесу формування текстів синодиків є практично нереальною – через сам специфічний характер цього виду джерел. Адаже тексти синодиків, постійно знаходячись у практичному використанні, регулярно переписувалися і доповнювалися новими іменами, причому кожен черговий редактор міг вносити зміни у послідовність записів. Вірогідно, саме тому інколи можна зустріти випадки, коли поряд поминаються князі, час життя яких

розділяло навіть кілька поколінь. Особливо різкими такі «хронологічні стрибки» спостерігаються в тій частині ВПП, де поминаються князі з Новосильської гілки кн. Чернігівських (у ЛС вони чомусь відсутні). Так, першим з них записаний кн. Данило Романович Новосильський (арк. 14 зв.-15), потім через ряд імен – його брат, кн. Василь Романович Новосильський, кн. Василь Львович (племінник попереднього), кн. Федір Іванович (Одоєвський, двоюрідний племінник попереднього). І відразу потім іде кн. Роман Новосильський (прадід Федора, дід та батько попередніх князів!), кн. Іван Одоєвський (онук Романа), кн. Федір Львович (двоюрідний брат попереднього), кн. Михайло Іванович Одоєвський (старший син Івана, який помер ще до брата Федора, хоча той поминається значно раніше) (арк. 15). Нарешті, аж через 14 князівських імен зустрічаємо кн. Льва Романовича Новосильського (брата й батька князів, згаданих на самому початку нашого переліку!) (арк. 15 зв.), а ще через 25 (!) імен, зовсім несподівано, повторено кн. Романа Новосильського (гадаємо, первісно тут мав стояти Юрій Романович) та його «братанича» (насправді Романового онука) кн. Михайла Васильовича (арк. 16).

Надзвичайно важливе інформаційне значення пом'яників князів Чернігівських ілюструють наступні цифри. З усіх князів, записаних у ВПП та ЛС, не менш ніж 80 взагалі не згадуються в жодних інших джерелах! (до них, очевидно, слід додати ще й більшість з 12-ти «голих» імен, орієнтовно XV ст.). Практично всі імена княгинь та князівень – 66 з 68, – також відомі лише з пом'яників⁷¹. Про деяких князів, які згадуються в літописах, родовідних розписах та документальних актах, пом'яники наводять додаткові дані, іноді дуже важливого характеру (напр., називають Олега Романовича вел. князем Чернігівським, тоді як у «святцях» він зветься лише князем Брянським).

Для періоду XI – XII ст. цінність пом'яників полягає лише в тому, що вони повідомляють хрестильні та чернечі імена князів, невідомі з літописів (де вони фігурують переважно під «князівськими» іменами ще язичницького походження), а також імена їхніх дружин. Особливо ж важливого значення інформація пом'яників набуває, починаючи з XIII ст. Як відомо, власне літописання в межах Чернігівської землі після XII ст. не велося або, принаймні, у відомих нам зведеннях ніяк не відбилося. І якщо для XII ст. відносно детальні відомості про кн. Чернігівських містяться у складі Київського літопису, то для подальшого часу такі дані, що збереглися у північно-руському та галицькому літописанні, зустрічаються у багато разів рідше, переважно залежачи від взаємовідносин володарів Чернігівщини з князями інших регіонів Давньої Русі.

А що стосується періоду монголо-татарського панування, то тут хоч якісь літописні відомості про Чернігівську землю взагалі стають надзвичайною рідкістю, настільки, що вже не дозволяють дати хоча б загальне уявлення про історичний розвиток цього регіону (за винятком Брянського уділу та, разово-епізодично, уділів Курського «княження»). Достатньо констатувати, що після загибелі Михайла Всеволодовича (1246 р.) і аж до 1401 р. у літописах не згадується жодна особа з титулом князя Чернігівського! Це дало підставу деяким дослідникам говорити ледве не про повний занепад політичного життя Чернігова у монгольську добу. За нашою ж думкою, такий підхід є дещо суб'єктивним. Так, слідів чернігівського літописання або інтересу до Чернігова з боку інших літописців стосовно даного періоду не збереглося. Але, наприклад, що б ми знали про Галицько-Волинську Русь 1-ї половини XIV ст., коли б не документи, що збереглися у німецьких архівах Прибалтики, та кількох згадок у польських джерелах? Вірогідно, не знали б точно навіть імен правлячих князів. Тобто у даному випадку вирішальне значення для пізнавальних можливостей історика набуває досить суб'єктивний фактор – географічне положення регіону і, як наслідок, його природні контакти з країнами католицької Європи, де збереглося незмірно більше історичних джерел, ніж у землях Західної та Південної Русі. Що ж стосується Чернігівщини, то вона знаходилась у прямо протилежному становищі – з усіх сторін була оточена землями, що в той час не мали власної історіографії та майже не використовували писемних документів (Київська земля на заході, Смоленська та Рязанська на півночі, татарське «дикє поле» на півдні та сході).

Сказаним, передусім, і обумовлюється надзвичайно важливе історичне значення

князівських списків у ВПП та ЛС. Не буде ніяким перебільшенням констатувати, що для середини XIII – середини XIV ст. саме ці пам'ятки є нашим основним джерелом з історії Чернігівської землі. Зокрема, лише вони повідомляють імена великих князів Чернігівських, а також багатьох удільних князів, включаючи й володарів тих уділів, навіть про саме існування яких у татарську добу жодних інших свідчень не збереглося. Зокрема, лише з пом'яників ми дізнаємося, що столицями удільних князівств після монгольської навали були Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Всеволож, Трубчевськ та Устя (князі Брянські, Рильсько-Воргольські, Липовицькі, Глухівські й т. зв. «верховські» відомі також за літописами й родоводами). Пом'яники дають змогу суттєво доповнити та уточнити генеалогії «верховських» (верхньо-оцьких) князів, укладені в Москві лише у XVI ст. ВПП містить деякі цікаві дані про татарських князів-християн (якогось «Кн(я)з(я) Теретереєви, оставившему беззаконную вѣру, и возлюбившему правовѣрную х(ристо)ву вѣру» (арк. 14 зв.), «Кн(я)з(я) его Адая (так – **С. К.**), именем Димитрія Єсараєвича» (арк. 16-16 зв.) – володаря відомої «Єголдаєвої тьми», на території колишнього Курського князівства). Нарешті, ВПП, а також загублений Сіверський синодик (за випискою Філарета) повідомляють винятково важливі дані про путивльських Ольговичів, які на межі XIII – XIV ст. якимось чином поширили свою владу на правобережжя Дніпра – князів Івана-Володимира Івановича Київського та Андрія Вруцького (Овруцького) (арк. 14 зв.).

Князівські пом'яники містять цінні відомості й про початковий етап литовського періоду в історії Сіверської землі. Зокрема, їх ми використовували для обґрунтування дати приєднання Чернігова до ВКЛ (1372/1375 р.), а також для уточнення складу володінь перших сіверських князів з династії Гедиміновичів – Дмитра Старшого та Дмитра-Корибута Ольгердовичів⁷². Важливе значення мають записи пом'яників, що «проливають світло» на утворення Стародубського уділу та походження його князів⁷³.

На завершення хотілося б зазначити, що і в наш час ще не цілком утраченою є надія виявити-таки синодики Єлецький, Сіверський, Іллінський, Гамаліївський та, можливо, якісь їм подібні. Щоправда, це навряд чи привело б до якихось наукових сенсацій, адже їхні найважливіші відмінності від ЛС були вказані ще Філаретом Гумілевським, а потім всі вони «знайшлися» у найдавнішому ВПП. Але, врешті-решт, саме синодики залишаються чи не єдиним видом джерел давньоруського походження, стосовно яких, чисто теоретично, ще існує можливість архівних знахідок текстів, що містять унікальні, досі невідомі нам дані XI – XIV століть.

1. Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1989. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 339-340.

2. Жуковская Л. П. Тихомиров Н. Б. Шеламанова Н. Б. Рекомендуемые наименования памятников письменности и рукописей для славянского выпуска «Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР» // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1976. – Вып. 2. – Ч. 1. – С. 20; Прокоп'юк О. Поменник як історичне джерело: особливості складання пам'ятки та поминальна практика // Поменник Софії Київської. – К., 2004. – С. 5.

3. Милорадович Г. А. Любеч, Черниговской губернии, Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1871. – М., 1871. – Кн. II. – С. 25, 77-79.

4. Ситий І. М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик, або останній твір Івана Щирського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – С. 191-193 (тут наведено детальний опис рукопису в його сучасному стані). ЛС було опубліковано у факсимільний спосіб: Синодик Любецького Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902. Окрім цього видання, опис рукопису та його детальної структури див.: Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 6-20.

5. Синодик Антониевского Любечского монастыря (1694 – 1786) // Черниговские губернские ведомости. – 1857, № 38. Це один з додатків до роботи: Местечко Любеч. (Историко-статистическое описание) // Там само. – 1855. – № 48, 50-52 і окремо (Чернігів, 1855); перевидання, разом з додатками: Милорадович Г. Местечко Любеч (прежде бывший город). – Чернигов; СПб., 1855-1859.
6. Милорадович Г. Антониевский Любечский мужской монастырь. – Чернигов, 1860. – С. 13-15 (книгу передруковано з: Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 36-38, 40-42, 44-46, 48).
7. Чернигов // Черниговские епархиальные известия. – 1863. Прибавления. – 15 мая. – С. 307-318.
8. Милорадович Г. А. Любеч, Черниговской губернии, Городницкого уезда. – С. 30-39. Потім ця робота була перевидана ще три рази: К., 1873; К., 1883; СПб., 1898.
9. [Филарет, архиепископ Черниговский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 34-45.
10. У рукопису ЛС відсутні або ж згадані без додаткових подробиць князі, наведені у списку Филарета під № 25 («к. Константія Михайловича, к. Романа чернозри, к. Иоанна и книгиню его Феодосію»), 37 («княгиню севоложскую Анастасію и сына ея Ксенофонта кн. Корикова»), 46 («К. Романа новосильскаго, приимшаго аггельскій образъ, кн. Василя Романовича новосильскаго»), 57 («(...) и сына его к. Володимера, княгиню Елену»). Крім того, деякі помилкові читання ЛС у Филарета передано правильно («Мстислава» замість «Мстиславича» під № 33, «Торускаго» замість «Туровского» під № 42 і 52), але є й протилежний випадок («волынского» замість «рилскаго», № 29).
11. «В этом синодике, бывшем на рассмотрении у преосвященного Филарета, архиепископа Черниговского, в то время когда он составлял описание Черниговской епархии в 1860 году, на листе 7, в помяннике Черниговских архиепископов и епископов, им собственноручно вставлены к двенадцати архиереям годы управления их епархией. Граф Милорадович. – Любеч, 1892» (Синодик... – С. 4).
12. Квашнин-Самарин Н. Д. По поводу Любецкого синодика // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1873. – М., 1874. – Кн. IV. – С. 213-226.
13. Синодик Любечского Антониевского монастыря // Черниговские губернские ведомости. – 1886. – № 69, 71.
14. Видані спочатку також і окремо, без імені автора: Описание Любецкого синодика // Черниговские епархиальные известия. – 1888. – № 10. Часть неофициальная. – С. 397-419.
15. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892; також у: Летопись занятий Археологической комиссии. 1882 – 1884 гг. – СПб., 1893. – Вып. 9; там само протокол комісії від 28 січня 1884 р. про розгляд праці Зотова (с. 47-51).
16. Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – 1895. – Т. V. – Кн. I. Бібліографія. – С. 12-15.
17. Напр., вони широко використані Л. Є. Махновцем у коментарях до Іпатіївського літописного зведення (Літопис Руський за Іпатським списком. – К., 1990).
18. Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902.
19. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Историко-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 27-38; ці висновки прийнято і в пізнішій книзі автора: Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла церква, 2006. – С. 83-84.
20. Ситий І. М. Коли і ким було започатковано Любецький синодик, або останній твір Івана Щирського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 191-196.
21. Шеков А. В. О помяннике черниговских князей в составе Любецкого синодика // Труды Государственного Исторического музея. – М., 2007. – Вып. 169. – С. 281-300. Ця стаття для нас є недоступною.
22. Жарких М. Любецький синодик; Жарких М. Список князів із Любецького синодика. – К., 2013-2015 (<http://www.m-zharkikh.name/uk/History/Articles/>)

LjubechSynodikon.html; <http://www.m-zharkikh.name/uk/History/Articles/LjubechListPrinces.html>).

23. Жарких М. Любецький синодик. – С. 10-12, 16.

24. Там само, с. 14, 16.

25. Русский биографический словарь. – СПб., 1900. – Т. II. – С. 83-84. Той же 1755 р. вказано і в приписці архієпископа Філарета.

26. Там само, с. 227.

27. Жарких М. Любецький синодик. – С. 9, 7-8.

28. Русский биографический словарь. – СПб., 1914. – Т. XI. – С. 344. Насправді числився митрополитом Тобольським лише до указу від 19 січня 1741 р. (Вікіпедія).

29. Найостаннішим у списку митрополитів записано якогось Митрофана. М. Жарких припускає (але не стверджує), що це був Митрофан Слотвинський, насправді не митрополит, а лише архієпископ Тверський, який помер у 1752 р. «Імена митрополитів записані в синодику в дві колонки, а ім'я Митрофана – посередині окремого рядка нижче обох колонок. Це означає, що запис було зроблено або після укладання списку в дві колонки, або про Митрофана забули і дописали пізніше, коли пригадали» (Жарких М. Любецький синодик. – С. 8). Ми вважаємо, що якщо мова дійсно йде про Митрофана Слотвинського (що досить сумнівно, зважаючи на його титул архієпископа), то його ім'я було дописане до списку після його смерті.

30. Утім, перший датований запис вміщено ще на арк. 10: ««1755 года родъ и поминование іеромонаха Андрия Гиля городничого улановского». Однак з цього приводу М. Жарких справедливо зазначає: «Іеромонахи (всього 64 імені). Цей список закінчується на звороті 9-го аркуша. Далі укладач синодика залишив аркуш 10 чистим для записування наступних іеромонахів. На лицевому боці 10-го аркуша вписано (рід Андрия Гиля. – **С. К.**) (...) Ясна річ, що цей запис зроблено пізніше переписування першої частини синодика, і він власне належить до 4-го розділу (поточних записів). Оборот 10-го аркуша лишився незаповненим» (Жарких М. Любецький синодик. – С. 6). Дійсно, форма запису – поминання не самої особи, а її роду, тобто список предків, – відповідає останньому розділу ЛС, наприкінці якого починаються датовані записи. Однак особа, яка вела синодик у 1755 р., вирішила записати рід Андрия Гиля на чистому аркуші в початковій частині, залишеному для вписання іеромонахів, оскільки Андрий Гиль сам був іеромонахом.

31. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 20.

32. Г. О. Милорадович у запису, зробленому 1903 р. на першому, нумерованому аркуші рукопису, стверджує, що ЛС було започатковано у тому ж 1694 р., коли було засновано Любецький Антонієвський монастир (Ситий І. М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик... – С. 192). Л. Войтович пише, що синодик був створений у 1693 р. та дійшов до нас у зошиті, переписаному аж у 1886 р.! (Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 27; Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 84). Очевидно, перша дата походить з запису Милорадовича, вміщеного на третьому (за даними 1902 р., зараз – четвертому) нумерованому аркуші рукопису: «Синодикъ Антоніевскаго Любечскаго мужескаго монастыря. Возобновленный 1694 г. и упраздненный въ 1786 г. Любечъ 1693» (Синодик... – С. 4). 1693 р. ніде більше не зустрічається, але ним можна датувати лише протограф наявного рукопису, оскільки Антонієвський монастир було засновано, за документальними даними, у 1692 р. (Милорадович Г. А. Любеч... – С. 20, 42-43). Що ж стосується дати 1886 р., то у квітні цього року рукопис був зовсім не переписаний, як пише Войтович, а лише заново переплетений (Синодик... – С. 4).

33. Ситий І. М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик... – С. 193-196.

34. Там само, с. 193.

35. Лише після розділу Київської та Московської митрополій, у 1465/66 р., чернігівсько-брянський єпископ Євфимій «пребъже» до Москви, де він отримав Суздальську єпархію, до якої були додані також ті території його колишньої єпархії, що на той час входили до складу Московської держави – Калуга й Таруса (ПСРЛ. – Т. XXIV. – С. 186). Здається, це були перші територіальні втрати Чернігівської єпархії з XIII ст.

36. Горский А. А. Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII – начало XV в.) // Средневековая Русь. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 76-89.

37. У 1422 р. сіверський князь Швитригайло Ольгердович звав себе «*terragum Czirneow, Szewor et Trubeczensis dominus*» (Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. – Crakoviae, 1882. – S. 569). А ще 4 липня 1449 р. король Казимір, знаходячись у Брянську, зробив два надання на володіння у Трубчевську, причому друге – з таким уточненням: «што ему пань Петрашъ дал, коли Трубчеськъ держалъ» (Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1998. – Кнуга Nr 3 (1440 – 1498). – P. 39).

38. [Филарет, архиепископ Черниговский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. III. – С. 101.

39. Там само. – Кн. V. – С. 34-35, прим. 19. В іншому місці Філарет ще зазначає, що в Сіверському синодику розділ кн. Чернігівських закінчувався на вел. кн. Дмитрі та його браті, вел. кн. Іоанні-Скиригайлі (виписка № 48), а цілий ряд удільних князів (№ 32-47 та 49-57) чомусь поминалися в розділі кн. Київських (там само, с. 44, прим. 70).

40. Там само, с. 34-35, прим. 19.

41. Галятовский И. Скарбница потребная и пожитечная всему свѣту, Прес(вя)тая Б(огороди)ца Елецкая... – Новгородок Съверский, 1676. – Арк. 3, також синодик згадується у передмові, на 16-му нумерованому арк. (рахуючи з титульного).

42. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1861. – [Кн. I]. – С. 31-33; Православная энциклопедия. – М., 2009. – Т. XX.

43. Елецкий монастырь Успения Пресвятыя Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060 – 1900 г.) // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. – 1900. – № 16. – С. 462 (про знищення монастиря Батиєм), 464 (імена архімандритів за період московського правління); 1902. – № 3. – С. 110-111 (поминальний запис вел. кн. Святослава Ярославича, засновника монастиря, і про те ж цитата з передмови єпископа Зосими).

44. Выписка из протоколов заседаний Археографической Комиссии. 1882 – 1884 гг. // Летопись занятий Археографической комиссии. 1882 – 1884 гг. – СПб., 1893. – Вып. 9. – С. 51, 61-62.

45. Сидоров Н. И. Рукописи Императорской Археографической комиссии. Первое прибавление. – СПб., 1907. Нема згадок про сіверські синодики і в опису Архіву Ленінградського відділу Інституту історії СРСР, куди надійшли фонди та колекції Археографічної комісії після її ліквідації (Путеводитель по Архиву Ленинградского отделения Института истории. – М.; Л., 1958. – С. 3).

46. Козминский Д. Описание ризницы и библиотеки Черниговского архиерейского дома // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. – 1893. – № 11. – С. 350-356; № 12. – С. 370-379; № 13. – С. 421-442; № 14. – С. 465-500; № 15. – С. 526-559 (опис бібліотеки, включаючи рукописи – с. 539-559); Филоновский А. Опись ризницы и библиотеки Черниговского Елецкого Успенского монастыря // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. – 1893. – № 16. – С. 580-615 (опис бібліотеки. – С. 604-615).

47. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992 [Львів, 1905]. – Т. II. – С. 145, прим. 4.

48. У 1903 р. на одному з засідань було прочитано звіт Н.Ф. Біляшевського про його дослідницьку поїздку до Глухова. У ньому коротко описані два пом'яники з глухівської Миколаївської церкви, один 1734 р., другий теж 1-ї половини XVIII ст., причому Біляшевський зробив з першого рукопису знімок титульного аркуша, а з другого – титульного аркушу 1-ї сторінки та ще однієї сторінки, прикрашеної заставкою (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1903. – Кн. XVII. – С. 8, 15). Але навряд чи про ці знімки можна було говорити як про копію пом'яника, «приготованого для видання».

До речі, окрім п'яти синодиків зі списками кн. Чернігівських, використаних архієпископом Філаретом, у різних місцях його опису Чернігівської епархії зустрічаються згадки про ще десять синодиків, що зберігалися у церквах та монастирях регіону, а саме. 1) Чернігівського Спаського собору 1721 р.; 2) Чернігівської кафедри (архієрейського

дому) 1698 р.; 3) єпископа Чернігівського Іларіона Рогалевського 1737 р.; 4) Думницького Богородицького монастиря Чернігівського повіту; 5) Крупницького монастиря св. Миколая Конотопського повіту; 6) Макошинського Покровського дівочого монастиря Сосницького повіту; 7) Вознесенської церкви у містечку Нова Басань Козелецького повіту; 8) церкви Різдва Богородиці у с. Рождественському Кролевецького повіту; 9) церкви св. Миколая в с. Курені Конотопського уїзду; 10) П'ятницької церкви у с. Воробейні Мглинського повіту. За думкою Р. В. Зотова, вказані пам'ятки історичної цінності не мають (Зотов Р. В. О Черниговских князях по Любецкому синодику... – С. 22). Напевно, це дійсно так, точно стосовно № 1 (див. вище слова самого Філарета), № 4 (Ситий І. М. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. Реєстр рукописних книг. – Чернігів, 2004. – № 206: Синодик Домницького монастиря Різдва Богородиці, 1810 – 1893 рр., який ми переглядали особисто) та № 5 (там само, № 29, опубліковано: Ситий І. М. Синодик Крупницького Батуринського монастиря // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 40-64). Окрім них, немає помянників кн. Чернігівських і в інших синодиках, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї, згідно з реєстром І. М. Ситого (Воскресенської церкви м. Сосниці, 1664 – 1821 рр. (№ 22); Михайлівської церкви с. Котов, 1704 – 1739 рр. (№ 57); Троїцької церкви с. Хлоп'яники, 1724 – 1830 рр. (№ 67); Троїцької церкви с. Шибиринівка, Чернігівського уїзду, 1729 – 1845 рр. (№ 73); Преображенської церкви м. Коропа, 1741 – 1780 рр. (№ 85); Миколаївської церкви м. Почеп, 1759 – 1796 рр. (№ 113); Святотроїцької старообрядницької Никодимової обителі, 1796 – 1809 рр. (№ 179); Успенської церкви м. Остер, XVIII – XIX ст. (№ 194); Вознесенської церкви с. Лиски, Прилуцького уїзду, кінця XVIII – початку XIX ст. (№ 195); Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, 1867 р. (№ 270).

49. Маслов С. Описание рукописей Исторического Общества Нестора-летописца // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1909. – Кн. XXI. – Отдел IV. – С. III-VII, 1-50.

50. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 35, прим. 19, с. 36, прим. 23.

51. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия) / Сообщил С. Т. Голубев // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн. VI. – Отдел III. Приложение. – С. I-XIV, 1-88.

52. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври / Упорядкування та вступна стаття О. Кузьмука // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 6, 9.

53. Там само, с. 16-19.

54. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1861. – [Кн. I]. – С. 31-32; Православная энциклопедия. – М., 2009. – Т. XX.

55. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 35, прим. 19, с. 36, прим. 23.

56. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. – С. 16.

57. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. V. – С. 39, прим. 35, с. 41, прим. 46 та в основному тексті № 25 (начебто з ЛС), с. 44, прим. 68 та в основному тексті № 46 (начебто з ЛС). Щоправда, у примітці до імені кн. Михайла Євнутієвича Філарет пише: «У єлєцькому додано: «и чада его кн. Иоанна, кн. Андрея», а у сіверському: «зятя его кн. Иоанна, кн. Андрея»» (там само, с. 44, прим. 71). Тоді як у ВПП читається: «и Зятя его Кн(я)з(я): Ивана. Кн(я)з(я): Андрея» (Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. – С. 18). Однак Філарет, через властиву йому неухважність, цілком міг просто сплутати варіанти Єлєцького та Сіверського синодиків.

58. 1) На арк. 8 зв. двічі повторено «Велик(ого): Княз(я): Василя» – точно невідомо, чи мова тут іде про двох різних осіб, чи переписувач припустився гаплографічної помилки. 2) На арк. 9 поминається вел. кн. Олег Чернігівський, в чернецтві Павло – можливо, той самий, який перед цим поминається як вел. кн. Костянтин-Олег Чернігівський. 3) На арк. 15 разом з кн. Федором Звенигородським поминається його син

кн. Олександр, який на звороті того ж арк. записаний і окремо, разом з дружинами і матір'ю. 4) На тому ж арк. 15 поминається кн. Роман Новосильський, продубльований потім на арк. 16. Зазначимо також, що ми рахували за двох різних осіб «Кн(я)з(я): Димитрія: Кн(я)з(я): С(вя)тослава Володимировича» (арк. 9 зв.), тоді як з варіанту ЛС – «Кн(я)з(я) Димитрія: С(вя)тослава: Кн(я)з(я): Владимира» (арк. 18), – може впливати, що в початковому протографі мова йшла про одного князя, Дмитра-Святослава Володимировича. І навпаки, рахували за одну особу «Кн(я)з(я): С(вя)тослава Д(а)в(и)довича. и Вана стр(а)стотерпца чудотворца» (арк. 14), де, за «буквою формуляру», Іван начебто має означати хрестильне ім'я Святослава. Але є дуже вірогідним і те, що тут помилково продубльовано запис на арк. 14 зв.: «Кн(я)з(я): Ивана Путивльського, Стр(а)стотерпца и чудотворца убитого от татар за хр(и)стіяны».

Нарешті, слід зазначити, що в запису на арк. 14 зв.: «Кн(я)з(я): Михайла Александровича Пронского убиенного от своего Брата. Кн(я)з(я): Ивана Ивановича, от павляя (...)», – поминається лише перший князь, тоді як другий був його вбивцею. За літописними даними, кн. Олександр Михайлович (а не Михайло Олександрович) Пронський у 1339 р. був убитий кн. Іваном (Івановичем) Коротополом Рязанським, його двоюрідним братом: «И ту убиень бысть князь Александръ Михайлович Пронський отъ своего брата» (ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 51; Т. XVIII. – С. 93). Про те, що у ВПП мова йде саме про цього кн. Олександра Пронського, однозначно свідчить запис відразу після його синів, Ярослава та Василя – князів Рязанських, які також згадуються у літописах.

59. За «стовідсотковим» винятком лише двох випадків: ЛС наводить чернече ім'я вел. кн. Георгія (Ігоря) Київського – Гавриіл (арк. 16 зв.), та по-батькові кн. Михайла Трубецького – Андрійович (арк. 19 зв.). Інші ж різночитання ЛС порівняно з ВПП, скоріш за все, пояснюються пропусками чи помилками: напр., замість кн. Костянтина Михайловича у ЛС поминається кн. Михайло (арк. 18), кн. Іван Перемишльський названий Василем (арк. 21), і т. п., див. нижче.

60. Невідповідність у цифрах (181 мінус 63 = 118, а не 120) пояснюється тим, що два записи ВПП відбилися у ЛС, але, скажімо так, у «неадекватному» вигляді. 1) Кн. Костянтина Михайловича «замінив» у ЛС кн. Михайло (арк. 18) – очевидно, через пропуск імені та «перетворення» на таке його по батькові. 2) Кн. Іван Святославич там, де він поминається у ВПП (арк. 15), у ЛС пропущений, зате там, де поминається його дружина чи дочка – «Кн(я)г(и)ню Еупраксію. Кн(я)з(я): Ивановы, ситславича» (арк. 16), – ЛС «робить» з його імені та, мабуть, спотвореного по батькові, окремих запис – «Кн(я)з(я) Иоана Станѣславича» (арк. 20 зв.).

61. Софія, дружина кн. Федора Звенигородського (арк. 15, 15 зв.).

62. Див.: Келембет С. Рюрик-Костянтин Ольгович – загадковий чернігівський князь XIII століття // Сіверянський літопис. – 2012. – № 1-2. – С. 3-10. Тут ми довели, що Костянтин «Ольгович» був тотожним Рюрику, князю Чернігівському, який помер у 1215 р., та нібито помилково був названий Ростиславичем північно-руським літописцем-редактором; справжнім його батьком ми вважали Олега Святославича († 1180), кн. Новгород-Сіверського. Після ознайомлення з ВПП від цієї гіпотези, звичайно, довелося відмовитися. Тим більше, що разом з Костянтином-Олегом поминаються його сини Давид, Гліб та Олександр, а у Київському літопису протягом 1190 – 1196 рр. згадується Давид, син Олега Святославича, онук Святослава Всеволодовича (ПСРЛ. – М., 2001 [СПб., 1908]. – Т. II. – Стб. 668, 674, 691). Відповідно, «Инока Великого Кн(я)з(я) Феодосія Черниговского», записаного відразу після вел. кн. Ярослава Чернігівського, слід ототожнити зі знаменитим Ігорем-Георгієм Святославичем, який після смерті Ярослава у 1198 р. дійсно успадкував Чернігів (там само, стб. 707-708). Вірогідно, далі у ВПП Олег Святославич поминається ще і вдруге, цього разу зі своїм князівським іменем, а також чернечим – Павла (арк. 9).

63. Див. про це: Келембет С. Великий князь Роман Михайлович II – останній самостійний володар Чернігова // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С. 9, 12-13.

64. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 44-36, 37.

65. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 68.

66. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993 [Львів, 1905]. – Т. III. – С. 569.

67. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 144. У Ростовському синодику цей князь, який загинув під час штурму Москви ханом Токтамишем, зветься Олександром Федоровичем, тобто він був сином Федора Ольгердовича.

68. Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб., 1882. – Т. 35. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. I. – С. 59, 65, 136, 141, 232.

69. Ліцкевіч А. У. Старабеларускіе граматы XV ст. з *Archiwum glownego aktu dawnych u Warszawie* // *Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі*. – Мінск, 2009. – Вып. 11. – С. 7; электронна публікація: <http://starbel.narod.ru/razn/d127.htm>. Практично одночасно цей документ був детально описаний та опублікований А. Казаковим: Казакоу А. У. Невядомае даканчанне караля Польскаго і вялікаго князя Літоускаго Казіміра і князя Навасільскаго і Адоеускаго Міхаіла Іванавіча 1481 г. // *Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы*. – Минск, 2010. – Вып. 3. – С. 297-300.

70. Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. 35. – С. 57.

71. З інших джерел відомі тільки Феофанна, княгиня Олега I-Михайла Святославича (та й те лише за даними нумізматики, де прямо дружиною Олега вона не названа), та Марія, княгиня кн. Давида Дмитровича Городецького, дочка вел. кн. Ольгерда Литовського.

72. Келембет С. Великий князь Роман Михайлович II – останній самостійний володар Чернігова // *Сіверянський літопис*. – 2016. – № 2. – С. 10-12; Келембет С. Дмитро-Корибут Ольгердович – перший литовський князь південної Сіверщини // *Сіверянський літопис*. – 2016. – № 5. – С. 19-21, 26.

73. Келембет С. Князі Стародубські та Рильські: середина XIV – початок XV століть // *Сіверянський літопис*. – 2015. – № 2. – С. 12-16, 19.

В статье произведен источниковедческий анализ двух важнейших памятников по древней истории Северщины – помянников (синодиков) князей Черниговских. Доказывается, что известная нам рукопись Любецкого синодика была начата в 1751 г., хотя она и основана на более раннем протографе. Помянник Введенской церкви Киево-Печерской лавры (Введенско-Печерский), начатый в 1654 г., очевидно, был копией утраченного черниговского Елецкого синодика; он содержит значительно больше исторической информации, чем Любецкий синодик. Эти памятники, без преувеличения, являются нашим основным источником по истории Северщины середины XIII – середины XIV вв.

Ключевые слова: Любецкий синодик, Елецкий синодик, Введенско-Печерский помянник, архиепископ Филарет Гумилевский, епископ Зосима Прокопович, великие и удельные князья Черниговские, летописи.

Stanislav Kelembet. Pomyanniks (synodics) of princes of the Chernigov land as a historical source.

The article source analysis two the most important monuments of ancient history of Siverschyna – pomyanniks (synodics) of Chernigov princes. It is proved that the manuscript known to us as Lyubetsky Synodikon was started in 1751, although it is based on an earlier protograph. Pomyannik of Vvedensky church of Kiev-Pechersk Lavra (Pechersk-Vvedensky), was started in 1654. Obviously it was a copy of a lost Chernigov Eletski Synodikon. It contains much more historical information than the Synodic from Liubech. These monuments, without exaggeration, are our main sources of the history of Siverschyna between the middle of XIII and the middle of the XIV centuries.

Keywords: Lyubetsky Synodicon, Eletski Synodicon, Pechersk-Vvedensky pomyannik, Archbishop Filaret Gumilevsky, Bishop Zosimus Prokopovich, the great and appanage princes of Chernigov, chronicles.